

Małgorzata Rudnik

Akademia Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte

Wybrane różnice cywilizacyjne pomiędzy Rosją a Zachodem

Streszczenie

Celem artykułu było ukazanie różnic cywilizacyjnych pomiędzy Rosją a Zachodem oraz udzielenie odpowiedzi na pytanie, która z kultur bardziej odpowiada potrzebom rozwoju społecznego XXI wieku. Przedmiot analizy stanowi podstruktura świadomościowa bytu społecznego, a przyjęta metoda badawcza odwołuje się do współczynnika humanistycznego. Efektem pracy jest wyszczególnienie elementów odróżniających naród rosyjski od nacji przyjmujących w swoich państwach wzorce kapitalistyczne. Kluczową różnicą ich rozwoju jest rosyjska soborowość i przeciwstawny jej zachodni indywidualizm. Pozwala to identyfikować cywilizację rosyjską jako spełniającą niektóre elementy społeczeństwa tradycyjnego, z którymi jednoznacznie zerwał wyrażający liberalne idee Zachód utożsamiający się z tzw. nowoczesnością.

Słowa kluczowe: cywilizacja, tradycja, antropologia, społeczeństwo, prawosławie, protestantyzm, soborowość, indywidualizm, rosyjska idea, kapitalizm, suwerenna demokracja, wolny rynek.

Wprowadzenie

Rola cywilizacji w historii świata stanowi przedmiot wielu badań naukowych. Wraz ze zmianami zachodzącymi na światowej scenie politycznej oraz postępowaniem technologicznym, pytanie o relacje dominacji — podporządkowania lub współpracy i harmonizacji ich rozwoju stają się aktualne. Współcześnie podejście cywilizacyjne sprowadza się do przekonania, iż tworzący się ład międzynarodowy determinowany będzie przez oddziaływania współistniejących cywilizacji¹. Stąd rozwinięcie interpretacji cywilizacyjnej, które wywodzi się z nauki o cywilizacji². W polskiej refleksji naukowej jej ważnym przedstawicielem był Feliks Koneczny, który tworzył porównawczą naukę o cywilizacjach. Takiemu ujęciu sprzyjają również standardy obowiązujące w światowej metodologii nauk społecznych i humanistycznych, które ujawniają tendencje, m.in. do odwrótu od badań faktograficznych na rzecz syntez teoretycznych; koncentracji na dynamicznym, procesowym charakterze życia społecznego; uwzględnianiu długiego horyzontu czasowego pozwalającego na dostrzeganie roli tradycji oraz tworzenie prognoz; odejścia od problematyki instytucji i organizacji społeczeństwa na rzecz

¹ G. Michałowska, *Porządek międzynarodowy w perspektywie paradygmatu cywilizacyjnego*, (w:) R. Kuźniar (red.), *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku*, Warszawa 2005, s. 174–175; F. Gołębski, *Geokulturowy model w badaniach stosunków międzynarodowych*, „Stosunki Międzynarodowe — International Relations” 2009, t. 40, nr 3–4, s. 33–50.

² Zob. A. Piskozub, *Elementy nauki o cywilizacji*, Gdańsk 1992.

problematyki kultury, tj. systemów wartości, mentalności zbiorowej itp.; interdyscyplinarności badań; preferowaniu metod jakościowych, hermeneutycznych³.

Jesteśmy świadkami kryzysu cywilizacji zachodniej, która nie tylko straciła przewagi i możliwości w narzucaniu swoich wartości światu, ale nie potrafi zaproponować odpowiedzi na wyzwania, które pojawiły się w XXI wieku. Właśnie dlatego warto dokonać identyfikacji i porównania cywilizacji rosyjskiej i zachodniej pod kątem odpowiedzi na pytanie: która z nich bardziej odpowiada potrzebom rozwoju społecznego XXI wieku? Rosnące zainteresowanie poszukiwaniem alternatywny dla zachodniego liberalizmu, wyrażającego ideę kapitalizmu, wolnego rynku i demokracji celnie ujmuje polska badaczka, Barbara Krygier: „Coraz bardziej ujawnia się niewydolność globalizmu, jako zwyrodniałego systemu powstałego w wygasającym nurcie cywilizacji zachodniej, a zwłaszcza amerykanizmu, jako jej wykwit⁴”. W artykule weryfikuję hipotezę, że cywilizacja rosyjska ujawnia artefakty kulturowe, które sprzyjają zmianie świata na lepsze.

Przedmiotem analizy jest podstruktura świadomościowa bytu społecznego, który składa się także z podstruktury polityczno-prawnej i ekonomicznej. Określenie roli każdej z nich w wybranym społeczeństwie pozwala scharakteryzować daną cywilizację⁵, ponieważ to właśnie system wartości motywuje do działania, wywołuje konflikty oraz stanowi podłoże ideologii i doktryn politycznych⁶. Należy zauważyć, że wszystkie z trzech struktur bytu społecznego są w istocie rzeczy kreowane przez ludzkie zachowanie. Adam Jan Karpiński wskazuje, że „każda podstruktura jest (...) wytworem człowieka, dzięki jego specyficznym cechom biologicznym, psychicznym, społecznym i duchowym”⁷. Wybór porównywanych obiektów nie jest przypadkowy. Fenomen rosyjskiej idei skłania bowiem do refleksji, iż Rosja stanowi twór diametralnie odmienny od innych państw, które częstokroć poddają się bezkrytycznie światowym tendencjom. Jak pisał dziewiętnastowieczny rosyjski filozof Piotr Czaadajew: „Nie należymy do żadnej z wielkich wspólnot rodu ludzkiego; nie należymy ani do Zachodu, ani do Wschodu i nie posiadamy tradycji ani jednego, ani drugiego. Umieszczonych jak gdyby poza czasem, nie objęła nas powszechna edukacja ludzkości”⁸. Owa historyczna izolacja (mylona często z zacofaniem) w warunkach dzisiejszego kryzysu globalistycznego nie powinna być już postrzegana jako cecha negatywna, lecz jako atut i szansa proponowania przez Rosjan swojej narracji we wzroście ogólnej świadomości i humanitaryzmu ludzkości. Jak pisał Andrzej Piskozub⁹:

³ Zob. A. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004, s. 10–20.

⁴ B. Krygier, *Czas dla słowiańskiej cywilizacji ducha*, https://slowianowierstwo.wordpress.com/2014/06/03/czasdla-slowianskiej-cywilizacji-ducha/?fbclid=IwAR0Ve7anQ8-GpV8E2RO7OYA8joBX6aMOuM4ghrNhwhzTI2UN9db_-bmgue (dostęp: 2.06.2021).

⁵ G. Cimek, *Znaki cywilizacyjne na drodze stosunków polsko-rosyjskich*, (w:) G. Cimek, M. Franz, K. Szydywar-Grabowska (red.), *Współczesne stosunki polsko-rosyjskie. Wybrane problemy*, Toruń 2012, s. 3–4.

⁶ G. Cimek, *Rosja. Państwo imperialne?*, Gdynia 2011, s. 175.

⁷ G. Cimek, *Znaki cywilizacyjne...*, s. 3.

⁸ M. Bierdiajew, *Rosyjska idea*, Warszawa 1999, s. 41.

⁹ B. Krygier, *Czas...*

⁹ *Ibidem*.

dopiero nadchodząca cywilizacja postindustrialna stwarza warunki dla realizacji słowiańskiej myśli dziejowej; brak zmysłu państwowego, piętnowany od ponad tysiąclecia jako organiczna wada Słowian, staje się cnotą w nowych warunkach więzi społecznej, kiedy nie odgórna przemoc władzy, lecz oddolne, samorządne jej formowanie stawać się poczyna regułą. Po dziejowym wkładzie innych wielkich odłamów Indoeuropejczyków w rozwoju cywilizacji, w perspektywie postindustrialnej nastają warunki dla słowiańskiej godziny w dziejach powszechnych ludzkości.

Drogi rozchodzenia się cywilizacji Wschodu i Zachodu

Źródeł procesu rozłączania się Rosji z Zachodem należy szukać już w starożytności. Państwa Europy Zachodniej rozwijały się bowiem w kulturze łacińskiej (następczyni rzymskiej), natomiast Ruś Kijowska nieodzownie skorelowała się z obyczajami obrządku bizantyńskiego (którą pojmować należy jako kontynuatorkę hellenizmu), przyjmując chrzest z rąk Konstantynopola. Mimo utożsamiania starożytnej Grecji z Rzymem, nazywanych społeczeństwem Antykiem, niezależnie od wielu wspólnych cech, warto zwrócić uwagę na rozbieżności tych cywilizacji, ponieważ mogą być one kluczem do zrozumienia różnic pomiędzy narodami czerpiącymi wzorce z dwóch odrębnych kolebek cywilizacyjnych. Zwraca na to uwagę Wojciech Kłag, pisząc o wierzeniach Greków i Rzymian¹⁰:

Pomimo przyjęcia przez Rzymian wielu bóstw greckich, zasadnicza różnica pomiędzy religiami Grecji i Rzymu polegała na odmiennym postrzeganiu bóstwa. Rzymianie pojęcia abstrakcyjne jak np. Victoria, Nike traktowali jako bóstwa, natomiast Grecy każdemu bóstwu nadawali postać ludzką, co sprzyjało apoteozie ludzi (...) Rzymianie natomiast mieli tendencję do ulegania synkretyzmowi religijnemu.

Religia odgrywa niewątpliwie istotną rolę w procesie powstawania cywilizacji. Kreuje ona bowiem uniwersalne wartości życia społecznego i pojmowania kategorii dobra. Jeszcze przed 1054 rokiem można zauważyć pewne rozbieżności pomiędzy społeczeństwami obrządku chrześcijaństwa wschodniego i zachodniego. Kłag, analizując dorobek naukowy Feliksa Konecznego, definiuje cywilizację łacińską jako personalistyczną, natomiast bizantynizm opisuje jako kolektywistyczną¹¹. W poszukiwaniu źródeł wspólnotowej istoty nurtu wschodniego warto zwrócić uwagę na pojęcie *emanatyzmu*, pochodzące z hellenizmu. Jednym z jego założeń jest kontakt z bóstwem w sposób zbiorowy, a nie osobowy. Światopogląd ten odnalazł swoje odzwierciedlenie w bizantynizmie, a następnie wpłynął na swoistość duchowości rosyjskiej.

Pierwszym momentem dziejowym procesu rozłączania się cywilizacji Wschodu i Zachodu był rozpad Cesarstwa Rzymskiego w 476 roku. W kontekście problematyki niniejszej pracy warto spojrzeć na to wydarzenie z perspektywy Konstantynopola. Jak pisze Dariusz Brodka¹²:

¹⁰ W. Kłag, *Cywilizacja łacińska w myśli Feliksa Konecznego (wybrane zagadnienia)*, „Racjonalista” 2014, nr 4, s. 68.

¹¹ *Ibidem*, s. 73.

¹² D. Brodka, *Upadek Cesarstwa Rzymskiego w historiografii wieków IV–VI (zarys problemu)*, „Przegląd historyczny” 2006, nr 97/2, s. 141–142.

Upada tylko i wyłącznie zachodnia część imperium, władzę przejmują na zachodzie Goci, Zachód zostaje opanowany przez barbarzyńców. Wschód stoi na stanowisku trwałości Cesarstwa Rzymskiego. (...) Generalnie na Wschodzie (...) dominuje opinia o ciągłości Cesarstwa Rzymskiego, Cesarstwo Wschodniorzymskie jest naturalnym kontynuatorem dawnego imperium.

Jedną z konsekwencji rozdziału były nasilające się z biegiem czasu różnice kulturowe między Konstantynopolem a Rzymem. W dużej mierze przyczynił się do tego fakt, iż we wschodnim Cesarstwie mówiono po grecku, a w zachodnim posługiwano się łaciną. Nieuniknione były zatem czerpanie informacji z różnych źródeł, uznawanie innych autorów jako religijnych autorytetów, a co za tym idzie, stopniowe oddalanie się od siebie¹³.

Kolejnym bodźcem dla rozłamu chrześcijaństwa na katolicyzm i prawosławie stały się wydarzenia roku 1054, które przeszły do historii pod nazwą wielkiej schizmy wschodniej. Jej przyczyną teologiczną była debata między Kościołami Wschodu i Zachodu o łacińską doktrynę zstąpienia Ducha Świętego od Ojca i Syna. Nauczanie oparte na poglądach św. Augustyna i innych ojców łacińskich, doprowadziło do zmiany słów nicejsko-konstantynopolitańskiego wyznania wiary, odnoszącego się do Ducha Świętego. Zamiast „od ustępującego Ojca” na Zachodzie zaczęto używać słów „od Ojca i Syna”. Według wschodnich chrześcijan wyrażenie „pochodzi od Ojca” jest niekwestionowane, ponieważ opiera się na słowach samego Chrystusa¹⁴. Co ciekawe, początków zaistniałego w późniejszych wiekach w rosyjskiej świadomości i widocznego do dnia dzisiejszego utożsamiania całej Europy Zachodniej z protestantyzmem możemy doszukiwać się już w wielkiej schizmie wschodniej¹⁵:

w rozłamie z XI w. prawosławie dostrzegło właściwą dla ducha protestantyzmu arogancję, lekceważenie wspólnoty Kościoła, arbitralność w sądach dogmatycznych, utratę duchowej wizji Kościoła i urządzenie go na modłę społeczności świeckiej podległej prawom i rządcom.

Jako następstwo zachodniej samowoli rosyjski XIX-wieczny myśliciel Aleksiej Chomiakow wskazuje reformację luterzańską¹⁶. To właśnie ją, pomimo wielu wydarzeń historycznych, mających wpływ na kształtowanie się idei rosyjskiej, Siergiej Kara-Murza uznaje za moment przełomowy procesu rozłączenia się Rosji z Zachodem. Wystąpienie Marcina Lutra oraz wynikające z niego konsekwencje opisuje jako „zerwanie z ideą zbiorowego zbawienia duszy (a więc także z ideą braterstwa religijnego)”¹⁷. Jego opinia dowodzi, że wraz z odwróceniem się od wspólnotowego postrzegania religii przez świat zachodni, podział ten przybrał formę nieodwracalną

¹³ *Schizma wschodnia, czyli wielki rozłam w kościele. Co za nim stało?*, „Focus”, 03.06.2020, <https://www.focus.pl/artykul/schizma-wschodnia-jakie-byly-jej-przyczyny-i-konsekwencje?page=1> (dostęp: 17.04.2021).

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ W. Błaszczyk, *Katolicki, prawosławny czy protestancki? Schizma trzech wizji świata, Kościoła i wieczności*, <http://archidiecezja.lodz.pl/czytelni/blaszczyk/2.html> (dostęp: 25.03.2021).

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Tłumaczenie własne: „разрыв с идеей коллективного спасения души (а значит, и с идеей религиозного братства)”. С. Кара-Мурза, *Россия и Запад: Парадигмы цивилизации*, <https://www.rulit.me/books/rossiya-i-zapadparadigmy-civilizacij-read-201947-1.html>, (dostęp: 6.04.2021), s. 44.

oraz udowadnia fundamentalność, przypisywaną przez społeczeństwo rosyjskie idei soborowości. Współczesnym propagatorem tej koncepcji jest rosyjski filozof i geopolityk Aleksander Dugin¹⁸:

Protestanci zastąpili tożsamość zbiorową Kościoła w rozumieniu katolicyzmu (i w jeszcze większym stopniu prawosławia) odrębnymi jednostkami, które odtąd mogły interpretować Pismo Święte w oparciu o własny rozum, odrzucając wszelką tradycję. W ten sposób wiele aspektów chrześcijaństwa takich, jak tajemnice, cudy, aniołowie, nagroda po śmierci, koniec świata itd., zostało zrewidowanych i odrzuconych jako nieodpowiadające „racjonalnym kryteriom”.

Wyodrębnienie się takiego sposobu postrzegania świata dało podwaliny szerokiemu przyznawaniu własności prywatnej i rozwojowi kapitalizmu oraz, co niezwykle istotne, przyczyniło się do otwarcia sztuki na abstrakcjonizm. Nurt ten przejawiał się w protestantyzmie poprzez rezygnację z sacrum i treści — wartości kluczowych dla prawosławia. Właśnie dlatego Wschód zarzuca Europie odrzucenie bosko-ludzkiego charakteru rzeczywistości odkupionej przez Chrystusa¹⁹. Zapoczątkowana przez Władimira Sołowjowa idea *bogoczwłoczeństwa*, zgłębianą przez prawosławnych myślicieli, stała się jedną z najważniejszych teorii duchowości rosyjskiej. Protestantka koncepcja: „Tylko Bóg jest boski, jest on ponad tym wszystkim, co ludzkie”²⁰, stanowi jej przeciwieństwo.

W kontekście kompleksowego potępiania przez Wschód Zachodu ze względu na protestantyzm, Wojciech Błaszczuk dodaje²¹:

prawosławni teolodzy twierdzą, że prawosławie posiada lekarstwo na wewnętrzne bolączki Zachodu, że powrót do nauki prawosławnej może zapobiec kryzysowi wiary na Zachodzie (A. Chomiakow, P. Evdokimov, O. Clément). Teoria ta jest bardzo dyskusyjna, choć niepozbawiona głębokich intuicji.

Problem rozumienia ekumenizmu na tle trzech najważniejszych gałęzi chrześcijaństwa, widoczny w poruszonym zagadnieniu, najlepiej unaoczniają następujące słowa²²:

Prawosławie i katolicyzm dążą do jedności Kościoła, ponieważ wierzą, że Kościół jest jeden, niepodzielny ze swej natury, takim chciał go Chrystus. Każdy rozłam jawi się jako prawdziwa wewnętrzna rana, zło, które wypacza sam obraz chrześcijaństwa. Jedność stanowi niezbywalny przymiot Kościoła. Natomiast protestantyzm, (...) rozumie jedność w sposób bardziej praktyczny. Protestantyzm nie szuka jedności dla niej samej, lecz rozważa, jaka sytuacja bardziej sprzyja wypełnieniu celów i zadań, które sobie stawia.

¹⁸ A. Dugin, *Manifest Wielkiego przebudzenia*, „Myśl Polska”, <https://myslpolska.info/2021/03/17/dugin-manifest-wielkiegoprzebudzenia/?fbclid=IwAR0Ix6Eejw7N4y08mwJAn4qUpgl3Yo8dyzysfxtDnpceTNeFSv4QdB6-d34> (dostęp: 30.03.2021).

¹⁹ W. Błaszczuk, *Katolicki...*

²⁰ *Ibidem.*

²¹ *Ibidem.*

²² *Ibidem.*

Warto zauważyć, że kwestia ta niejednokrotnie była poruszana także przez Jana Pawła II. W odniesieniu do Wschodu pisał on²³:

... pewne istotne dla życia ludzkiego wartości mniej się tam zdewaluowały niż na Zachodzie. Tam żywe jest (...) przekonanie, iż to Bóg jest najwyższym gwarantem godności człowieka i jego praw. Na czym wobec tego polega ryzyko? Polega ono na bezkrytycznym uleganiu wpływom negatywnych wzorców kulturowych rozpowszechnionych na Zachodzie.

Prawosławie i katolicyzm zachowały postrzeganie Boga w sposób konkretno-abstrakcyjny, uznając wartość rzeczywistości ziemskich, które służą do uzyskania zbawienia. Zostało to potwierdzone przez drugi Sobór Watykański: „Wszystkie rzeczy bowiem z samego faktu, że są stworzone, mają własną trwałość, prawdziwość, dobroć i równocześnie własne prawa i porządek, które człowiek winien uszanować, uznawszy właściwe metody poszczególnych nauk czy sztuk²⁴”. Natomiast teologia protestancka, przeciwnie, pojmuje sacrum w kategoriach abstrakcyjnych, co prowadzi do, charakterystycznego na Zachodzie, zachwiania integralności. Dowodzą tego następujące słowa: „Luter dochodzi do wniosku, iż prawo Boże jest związane jedynie z życiem religijnym człowieka, a prawo ludzkie dotyczy jedynie wymiaru jego życia naturalnego”²⁵.

Antropologia w ujęciu cywilizacji Wschodu i Zachodu

Rozważania dotyczące specyfiki kultury rosyjskiej, nazywanej często szerzej prawosławną lub słowiańską nawiązują do mitologicznej postaci Sfinksa. Potwór o tułowiu lwa, skrzydłach orła, ogonie węża i głowie kobiety w tragedii Sofoklesa zadaje tytułowemu Edypowi sławetne pytanie, na które odpowiedź brzmi: człowiek. Sfinks symbolizuje sens i obraz śmierci, podporządkowanie się przeznaczeniu. Według Macieja Brody twór ten „rodzi postawy ambiwalentne, charakterystyczne dla doświadczenia *sacrum*, budzącego jednocześnie fascynację i trwogę, mogącego ocalić, wyzwolić, ale również zwodzić i zgubić. (...) kieruje świat ku Boskości”²⁶. Sfinks jest utożsamiany przez Friedricha Nietzsche z „wołą życia” i „wołą pytania dalej”²⁷. Próbuując zgłębić tajemnicę rosyjskiej duszy, nie sposób nie nawiązać do tamtejszej tradycji filozoficznej. Odnosząc się do problemu odmienności nacji rosyjskiej²⁸ w porównaniu z narodami zachodnimi, Dostojewski pisze: „dla Europy Rosja to jedna z zagadek Sfinksa. Zachód prędkiej wynajdzie perpetuum mobile lub eliksir życia, niż zgłębi istotę rosyjskości, ducha Rosji, jej charakter i nastawienie”²⁹. Ten cytat w pełni obrazuje złożoność problemu zrozumienia rosyjskiej tożsamości, wyraźnie zorientowanej na tak polemiczne wartości, jak jedność, pełnia i ostateczność.

²³ Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005, s. 148.

²⁴ Grobicki J., Florkowski E., *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, (w:) *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2002, s. 881.

²⁵ T. Gałkowski, *Teologia prawa*, „Prawo kanoniczne” 2013, nr 2, s. 122.

²⁶ M. Broda, *«Zrozumieć Rosję?» O rosyjskiej zagadce-tajemnicy*, Łódź 2011, s. 479.

²⁷ T. Małyszczek, *Romans Freuda i Grady...*, s. 133.

²⁸ Warto zauważyć, że słowa *russskij* (русский) i *rossijskij* (российский) są paronimami. Pierwsze z nich opisuje zjawiska związane z Rosją, jej kulturą, językiem, historią, filozofią. Natomiast drugie dotyczy przynależności do Rosji (np. obywatelstwo, paszport, flaga).

²⁹ F. Dostojewski, *Dziennik pisarza*, Warszawa 1982, t. 1, s. 47–48.

Przyczyn niemożliwości zrozumienia swojej nacji w kategoriach racjonalnych doszukiwał się także wybitny rosyjski filozof Sołowjow. Jego zdaniem³⁰:

To, co osobiste i to, co społeczne, to, co historyczne i to, co powszechne, to, co ziemskie i to, co kosmiczne, to, co ziemskie i to, co pozaświatowe zjednoczyły się w Rosjaninie w jedną całość, stawiając go po części na granicy, a po części poza granicą bytu.

Podobnego zdania był Mikołaj Gogol, który uważał, że mentalność rosyjską charakteryzuje pragnienie uniesienia się ponad życie, w najwyższe wymiary sfer idealnych³¹. Dochodzimy tutaj do problemu nierozumienia rosyjskości przez Zachód, którego idee oparte są na oświeceniu, stawiającym na pierwszym miejscu rozum. Nawiązując do myśli Huntingtona, zauważmy, że Rosja ze względu na niewolę tatarską nie miała kontaktu z poglądami panującymi w Europie³². W rozumieniu Zachodu stanowi to swego rodzaju niedostatek. Upowszechniła się opinia, że Rosja jest za mało rozwinięta, by dorównać kapitalistycznemu światu na poziomie modernizacji. Tymczasem odmiennie tę sytuację przedstawiają sami Rosjanie; w czasie, gdy w Europie panowały idee oświecenia, Fiodor Tiutczew pisał³³:

Umysłem Rosji nie zrozumiesz
I zwykłą miarą jej nie zmierzysz
Postać szczególną ona ma
Że w Rosję można tylko wierzyć.

Niniejsze strofy skłaniają do refleksji nad pytaniem, w jaki sposób należy pojmować Rosję, skoro nie jest to możliwe za pomocą rozumu. Podmiot liryczny wskazuje wiarę jako kluczowy element procesu poznania, który opiera się na zaufaniu i wymaga zaangażowania emocjonalnego. Szczególna postać Rosji sprawia, że wykracza ona poza racjonalne pojmowanie, nie może być zatem ograniczana przez logiczne schematy. Jak widzimy, wiersz propaguje wartości przeciwstawne do ówczesnych oświeceniowych europejskich koncepcji.

W badaniach nad antropologicznymi różnicami cywilizacyjnymi Kara Murza typuje dwa rodzaje społeczeństwa — tradycyjne i nowoczesne. Pierwsze z nich charakteryzuje się podejściem do życia, w którym wartość człowieka nie jest podyktowana ilością nagromadzonych przez niego dóbr materialnych, a renomą w swojej rodzimej zbiorowości. Zatem rodząc się w danej wspólnocie, ludzie stają się jej częścią i to nadaje sens ich życiu. Natomiast podstawowymi elementami społeczeństwa nowoczesnego

³⁰ M. Broda, *«Zrozumieć Rosję?»...*, s. 474.

³¹ N. Kowalczyk, *Archetyp sofijności w zakresie kultury Rusi Kijowskiej*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2015, Tom 12, s. 10.

³² S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, H. Jankowska (tłum.), Warszawa 1997, s. 199.

³³ „Умом — Россию не понять,

Аршином общим не измерить.

У ней особенная статья

— В Россию можно только верить”.

<http://www.ruthenia.ru/tiutcheviana/publications/trans/umomrossiju.html> (dostęp: 22.04.2021).

są pojedyncze jednostki, których reputacja jest uzależniona od dobytku. Jak pisze Kara-Murza³⁴:

Mały człowiek w tym społeczeństwie zostaje zamieniony w widza, dla którego tworzy się „wirtualną rzeczywistość”, tak że nie jest on już w stanie odróżnić jej od „prawdziwej rzeczywistości” i traci swoją wolną wolę.

Według rosyjskiego badacza, taka tendencja jest widoczna w państwach Zachodu, natomiast w Rosji, utożsamianej przez niego ze społeczeństwem tradycyjnym, przeciwnie: „człowiek nie jest jednostką, ale członkiem społeczności”³⁵. Przynależność cywilizacji rosyjskiej do kategorii społeczeństwa tradycyjnego potwierdza wiara w nieograniczone możliwości człowieka. Jest to szczególnie widoczne w filozofii tego narodu. Jako przykład można przytoczyć nurty, takie jak *bogoczłowieczeństwo* czy *kosmizm*. Ich założenia opierają się na dążeniu do szczęścia wszystkich ludzi. Jak pisze Gracjan Cimek³⁶:

Idea rosyjska wynika z całościowego oglądu rzeczywistości, uznając człowieka za mikrokosmos ogniskujący w sobie całość — makrokosmos. Więzią między człowiekiem a światem jest religia — struktura wewnątrz świata, a nie na zewnątrz, stanowiąca jej integralną część.

Natomiast społeczeństwo nowoczesne ogranicza człowieka do osiągania określonych dóbr materialnych, nie zważywszy na krzywdę innych ludzi. Według Kara-Murzy Zachód udowodnił swoją przynależność do tej kategorii przez prowadzenie na przełomie wieków szeroko rozumianej ekspansji i kolonizacji. Wśród efektów tych działań można wymienić: śmierć członków odmiennych grup etnicznych, destrukcję ich kultur oraz narzucenie okcydentalnego schematu życia. Zachód odbierał ludzi, którzy zamiast wyznawania teorii własności prywatnej, żyli w myśl zasady „jeden za wszystkich, wszyscy za jednego” za dzikusów, których trzeba skolonizować. Wymownym przejawem tej postawy była eksterminacja milionów Indian przez anglosaskich przybyszów w Ameryce Północnej. W ten sposób tak waloryzowane w idei społeczeństwo obywatelskie w rzeczywistości zrodziło rasizm. Wymienione powyżej czynniki stały się przesłankami do utożsamiania postaw społeczeństwa rosyjskiego z soborowością, natomiast cywilizacji zachodniej ze sprzedawaniem siebie jako produktu, co doprowadziło do powstania populacji atomów, których charakteryzuje indywidualność.

Ważny element tożsamości narodowej stanowi kultura. Warto zatem rozpatrzyć jej przejawy w kontekście charakteru danego społeczeństwa. Nietzsche określił sztukę jako obszar, w którym człowiek „napawa się sobą jako doskonałością”³⁷. Odnajdujemy tutaj zbieżność z humanizmem estetycznym, którego wartości związane są z wieloma nurtami filozofii rosyjskiej, ukazującej człowieka jako jednostkę posiadającą moc

³⁴ „Маленький человек в этом обществе превращен в зрителя, для которого создается «виртуальная реальность», так что он уже не способен отличить ее от «реальной реальности» и утрачивает свободу воли”. (tłum. własne) С. Кара-Мурза, *Россия и Запад...*, s. 7.

³⁵ „Человек является не индивидом, а членом общины”. *Ibidem*, s. 23.

³⁶ G. Cimek, *Rosja...*, s. 123.

³⁷ F. Nietzsche, *Zmierzch bożyszcz, czyli jak filozofuje się młotem*, s. 73.

tworzenia. To właśnie nietszcheański idealizm wkomponował się w system kolektywistyczny, w którym dominującą rolę kultury stanowiły mistyczne przeżycia masy i zbiorowości³⁸. Nurt ten odzwierciedla rosyjską soborowość. Najpełniej znaczenie tego terminu oddają słowa³⁹:

Pełnią życia jest wspólnota (sobornost'), w której osoba znajduje swe ostateczne urzeczywistnienie i spełnienie. Poszukiwanie prawdy jest wyzwaniem dla całej społeczności wierzących. Nie można jej poznać pojedynczo, subiektywnie, ale zawsze we wspólnocie.

Marcin Cielecki zaznacza, że na przestrzeni lat znaczenie tego słowa ewoluowało za sprawą najwybitniejszych rosyjskich myślicieli i teologów (Bierdiajew, Chomiakow, Siergiej Bułgakow czy Paul Evdokimov)⁴⁰. Także przez współczesnych badaczy podkreślany jest przeciwstawny indywidualistycznemu, rozsądkowemu — wspólnotowy, intuicyjny charakter świadomości rosyjskiej.

Natomiast zachodnia ideologia odrzuciła wartości soborowości na rzecz indywidualizmu. Proces ten doprowadził do powstania alienacji („wyobcowania”). Karpiński opisuje to zjawisko w sposób następujący⁴¹:

człowiek tworzy „coś”, następnie ten wytwór usamodzielniając się, wyobcowuje się podporządkowując sobie swego wytwórcę. Przykładem są tu produkty pracy, które wymykają się spod rozumnej kontroli ich wytwórców i panując nad nimi, stają się wrogiem wobec nich siłą. Procesowi temu podlegają zarówno przedmioty materialne, rzeczy wytworzone przez człowieka, jak i rezultaty jego wysiłku duchowego, czyli system pojęć, wartości, systemy ideologiczne.

Konsekwencje rzymskiego imperializmu

Według Samuela Huntingtona tożsamość Zachodu określiły następujące cechy: rzymski katolicyzm, feudalizm, Renesans, Reformacja, zamorska ekspansja i kolonizacja, Oświecenie i wyłonienie się państwa narodowego. Autor *Zderzenia cywilizacji* dodaje, że Rosja nie miała kontaktu z przytoczonymi zjawiskami historycznymi ze względu na trwającą od połowy XII do połowy XV wieku niewolę tatarską⁴².

Rozważania politologów i socjologów, zajmujących się badaniem współczesnych doktryn, jako przyczyny rzymskiej ekspansji wskazują m. in. takie czynniki jak korzyści materialne, natura psychologiczna osiągnięta ze względu na prowadzenie agresywnej polityki oraz atawistyczne skłonności tego społeczeństwa do stosowania przemocy⁴³. Swoistym ugruntowaniem cywilizacji zachodniej, z której swoje początki wzięł system liberalny, była średniowieczna debata o uniwersalia. Wówczas to platoń-

³⁸ T. Małyszek, *Romans Freuda i Gradyva...*, s.137–138.

³⁹ M. Cielecki, *Najwspanialszy sen życia. Soborowość Mikołaja Bierdiajewa*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-edd099c3-d031-4378-8dd0-393a0fa18bb8> (dostęp: 25.03.2021).

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ A.J. Karpiński, *Alienacja*, (w:) *Słownik pojęć do przedmiotu globalizacja*, Gdańsk 2011, s. 2.

⁴² S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji...*, s. 199.

⁴³ *Ibidem*, s. 99.

skiemu idealizmowi wyłożono nurt przeciwny, zwany nominalizmem. Dysputę tę celnie opisuje Dugin⁴⁴:

Spór ten podzielił katolickich teologów na dwa obozy, z których jeden uznawał istnienie ogólności (rodzaju, gatunku, uniwersaliów), a drugi sądził, że istnieją wyłącznie odrębne, konkretne i indywidualne przedmioty, których nazwy traktował wyłącznie w kategoriach zewnętrznych, umownych systemów klasyfikacji, pozbawionych wewnętrznej treści.

Propagatorem pierwszego kierunku był Tomasz z Akwinu, który łącznie z całą tradycją zakonu dominikańskiego, opierał się na założeniach Platona i Arystotelesa⁴⁵. Natomiast za głównych przedstawicieli nominalizmu uznaje się Jeana Roscelina i Williama Ockhama. Światopogląd zwolenników tego nurtu Gracjan Cimek opisuje w sposób następujący: „pojęcia: człowiek, Bóg, moralność, prawda nie są uznane za realne, a więc ich istnienie ma charakter wąsko pragmatyczny”⁴⁶.

Wraz z popularyzacją na Zachodzie teorii nominalizmu, zaczęto obserwować na tym obszarze dualizm w sferze religijnej. Natomiast w odniesieniu do Wschodu Cimek zauważa: „Brak tej rewolucji w rosyjskim kręgu kulturowo-cywilizacyjnym umożliwiał zachowanie »łączności« ze starożytnością”⁴⁷. Potwierdzeniem tej opinii są słowa Jadwigi Staniszkis⁴⁸:

to przetrwanie platonizmu w tomizmie (stanowiącym do dziś fundament katolicyzmu w Europie Wschodniej i wszędzie tam, gdzie nie doszło do nominalistycznej rewolucji intelektualnej) łączy go w sposób ukryty z prawosławiem i tworzy grunt do odmiennego niż na zachodzie Europy przeżywania wielu prądów ideowych.

Dugin słusznie nazywa zatem nominalizm „filozoficzną matrycą Nowożytności”⁴⁹. Indywidualne relacje człowieka z Bogiem dowodzą bowiem ingerencji tego prądu myślowego w sferę religijną ówczesnego świata. W nauce kierunek ten uwidocznił się poprzez atomizm oraz materializm. Polityka zaczęła chylić się ku demokracji burżuazyjnej. W gospodarce znalazł wyraz w wolnym handlu i własności prywatnej. Natomiast etyka została prześlągnięta utylitaryzmem, indywidualizmem, relatywizmem oraz pragmatyzmem⁵⁰. Możemy zatem stwierdzić, że nominalizm zainaugurował proces rozpadu dotychczasowego uniwersalnego konsensusu, czego dowodzą następujące słowa⁵¹:

Nominalizm stał się w przyszłości fundamentem liberalizmu w ideologii i gospodarce. Człowieka traktował wyłącznie jako jednostkę i nic więcej, zaś wszelkie formy tożsamości zbiorowej (religia, grupa społeczna itd.) miały zostać unieważnione.

⁴⁴ A. Dugin, *Manifest...*

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ G. Cimek, *Rosja...*, s. 86.

⁴⁷ A. Dugin, *Manifest...*

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

Kolejnym etapem historii geopolitycznej ekspansji państw Zachodu był niewątpliwie kolonializm, skutkujący m.in. podporządkowywaniem przez europejskie mocarstwa kultur podbijanych społeczeństw, co przyniosło zgubne skutki w dziedzinie antropologii. Dorobek ludzkiego ducha został bowiem podzielony na kulturę dominującą (europejską) oraz kulturę zdominowaną (nieeuropejską)⁵². Jak pisze Cimek⁵³:

Siłą kulturotwórczą cywilizacji zachodniej stał się handel i pieniądz. (...) pojawił się określony system wartości, który tworzyły: inicjatywa, egocentryzm, współzawodnictwo, kapitał, bogactwo, władza, przenikające filozofię, teologię, a nawet modę, sztukę i smak. Cywilizacja zachodnia dała impuls epoce nowożytności, a dzięki rozwojowi nauk przyrodniczych, technice i racjonalizmowi, stała się cywilizacją eksperymentu, pozostawiając Wschodowi miano ostoji wartości humanistycznych. Czołowe państwa cywilizacji zachodniej identyfikowały siebie jako centrum cywilizacji światowej.

Wolność i prawo

Zgodnie z opinią Witolda Kwaśnickiego: „definicjami wolności i równości można manipulować dowolnie zależnie od przyjętego systemu wartości i chęci wykorzystania tych pojęć do wykazania z góry założonych tez”⁵⁴. Według twórcy liberalizmu Locke’a⁵⁵:

Wolność człowieka w społeczeństwie sprowadza się do niepodlegania żadnej innej władzy ustawodawczej, a tylko tej powołanej na mocy zgody we wspólnocie, ani też panowaniu czyjejkolwiek woli, ani ograniczeniom jakiegokolwiek prawa innego niż to, które uchwali legislatura zgodnie z pokładanym w niej zaufaniem. Wolność ludzi pod władzą rządu oznacza życie pod rządami stałych praw, powszechnych w tym społeczeństwie i uchwalanych przez powołaną w nim władzę ustawodawczą. Jest to wolność do kierowania się swoją własną wolą we wszystkich sprawach, w których prawa tego nie nakazują, oraz niepodlegania zmiennej, niepewnej, nieznannej, arbitralnej woli innego człowieka.

W kontekście przytoczonych słów warto rozważyć opinię wyrażoną przez Bierdiajewa⁵⁶:

W głębinach narodu rosyjskiego zakorzeniona jest większa wolność ducha niż u bardziej wolnych i oświeconych narodów Zachodu. W głębinach prawosławia kryje się większa wolność niż w katolicyzmie. Potęga poczucia wolności jest w narodzie rosyjskim jednym z biegunowych źródeł, z którym związana jest rosyjska idea.

Na czym polega różnica w interpretacji kategorii wolności pomiędzy Wschodem a Zachodem? Chomiakow dopatruje się w katolicyzmie, w zachodnim racjonalizmie oraz w filozofii Hegla przewagi świata materialnego nad duchem⁵⁷. Bierdiajew wolność

⁵² W. Kruszelnicki, *Antropologia i kolonializm, czyli o kulturowo-politycznym uwikłaniu reprezentacji*, „Kultura i historia”, <https://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/1742> (dostęp: 25.03.2021).

⁵³ G. Cimek, *Podstawowe problemy geopolityki i globalizacji*, Gdańsk 2016, s. 171.

⁵⁴ W. Kwaśnicki, *Historia myśli liberalnej...*, s. 114.

⁵⁵ J. Lock, *Traktat drugi*, 1992, s. 178.

⁵⁶ M. Bierdiajew, *Rosyjska idea...*, s. 50–51.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 49.

wewnętrzna Rosjan opisuje jako „wysoce rozwiniętą”⁵⁸. Ciekawe uwagi w tej kwestii czyni Błaszczyk⁵⁹:

Oczywiście Wschód mówi o wolności na nieco innym poziomie niż Zachód, który zresztą nigdy nie stracił takiego duchowego patrzenia na wolność. (...) Kwestie zarządzania wolnością przyrodzoną, zostawiał gestii państwa. W czasach najbardziej autorytarnych rządów czy to w Bizancjum, czy w carskiej Rosji opór wiernych wobec władzy był znikomy. A przecież w przypadku Rosjan nie można powiedzieć, żeby brakowało im odwagi, a nawet pewnej skłonności do ekstremalnej walki. W tym jednak przypadku ekstremizm został przełożony na zdolność znoszenia czasami krańcowo despotycznych rządów. U źródła takiej postawy z pewnością stoi prawosławne pojęcie wolności.

Prawosławne pojęcie wolności całościowo odnosi się bowiem do nowotestamentowego przykazania miłości. Fakt ten stanowi punkt wyjściowy do rozpatrzenia różnic w rozumieniu pojęcia „prawo” pomiędzy Wschodem a Zachodem. Jak zauważa Błaszczyk, Rosja od zawsze mocno krytykowała zachodni jurydyzm, w którym wszystko było regulowane prawem⁶⁰. Opinię tę potwierdzają słowa dziewiętnastowiecznego słowianofila, Konstantina Aksakowa⁶¹:

Na Zachodzie zabija się duszę, poprzestając na doskonaleniu form państwowych, ustroju policyjnego; sumienie zastępuje się prawem, wewnętrzne pobudki — regulaminem, nawet filantropia staje się mechaniczną działalnością; na Zachodzie dba się tylko o formę państwa.

W takiej postawie widzimy niezgodność z rosyjską ideą. Według Rosjan bowiem ustawy prawa nie są skutecznym zamiennikiem więzi sumienia i miłości. Jak pisze Kara-Murza⁶²:

Pojęcie wolności w społeczeństwie tradycyjnym jest równoważone przez mnogość zakazów, które wspólnie generują silne poczucie odpowiedzialności (dlatego właśnie takie społeczeństwo wygląda jak społeczeństwo bezprawne — nie ma tak pilnej potrzeby formalizowania zakazów w formie ustaw). W społeczeństwie zachodnim kontrola etyki powszechnej została zastąpiona kontrolą prawa. W społeczeństwie tradycyjnym prawo zapisane jest w dużej części w normach kulturowych, zakazach i tradycjach. Normy te wyrażone są w języku tradycji, przekazywanym z pokolenia na pokolenie (tłum. własne).

Warto zauważyć, że jest to źródło wielu nieporozumień, ponieważ postrzega pojmowanie przez społeczeństwa zachodnie prawa w ujęciu tradycyjnym jako bezpra-

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ W. Błaszczyk, *Katolicki, prawosławny...*

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ M. Bierdiajew, *Rosyjska idea...*, s. 48.

⁶² „Понятие свободы в традиционном обществе уравновешено множеством запретов, в совокупности порождающих мощное чувство ответственности (поэтому, в частности, такое общество выглядит как неправовое — в нем нет такой острой нужды формализовать запреты в виде законов). В западном обществе контроль общей этики заменяется контролем закона. В традиционном обществе право в огромной своей части записано в культурных нормах, запретах и преданиях. Эти нормы выражены на языке традиций, передаваемых от поколения к поколению” (tłum. własne). C. Kara-Murza, *Россия и Запад...*, s. 21.

wie. W celu zobrazowania wciąż aktualnego problemu odmiennych punktów widzenia w kwestii wolności oraz granic stawianych przez legislację, pragnę przytoczyć słowa współczesnego rosyjskiego pisarza Wiktora Jerofiejewa⁶³:

W Europie wciąż obserwuję coraz większą liczbę zakazów (choćby palenia tytoniu w miejscach publicznych), przekonanie, że cukier jest już niepożądany, a sól wprost zakazana, że w jednym miejscu należy założyć kask, a w innym nie wolno nosić kapelusza. Czyż nie jest to swoista kastracja człowieka? Oczywiście, człowiek posiada wiele złych nawyków, lecz wprowadzanie zakazów nie jest sposobem na ich zwalczenie.

Rosyjska demokracja współcześnie

Próbując określić stopień funkcjonalności demokracji w warunkach współczesnej Federacji Rosyjskiej, natrafiamy na wiele sprzeczności. Ciekawą opinię wyraża Jerofiejew, twierdząc, że: „demokracja i Rosja to dwa fenomeny, których nie sposób połączyć”⁶⁴. Jego pogląd pokrywa się z obserwacjami polskiego dyplomaty Jerzego Bahra, pełniącego funkcję konsula generalnego RP w Kaliningradzie (1992–1994), a następnie ambasadora Polski w Rosji (2006–2010). W jego wspomnieniach czytamy o istniejącym w społeczeństwie rosyjskim micie lat 90. dotyczącym możliwości zbudowania państwa w oparciu o idee Zachodu, liberalnego i wolnorynkowego⁶⁵, który jednak nie odnalazł aprobaty ze strony Rosjan⁶⁶:

Lata dziewięćdziesiąte przez większość Rosjan oceniane są zdecydowanie negatywnie, co znajduje odbicie nawet w języku: słowo „demokracja” jest zamieniane na „diermokracja”, czyli „gównorządy”, a „prywatyzacja” na „prichwatizację” od „prichwatit”, czyli złapać dla siebie.

W stosunku do charakteryzowanego problemu ciekawą hipotezę stawia Kara-Murza, sprowadzając problem demokracji do pytania o to, co jest bardziej humanitarne: manipulacja ze strony władzy czy otwarte środki przymusu i przemocy. Według niego człowiek Zachodu wybierze pierwszą z opcji, a odpowiedzią Rosjanina będzie drugi wariant. Dlaczego? Ponieważ manipulacja jest ukryta⁶⁷. Rosyjski filozof dodaje także, że zdaniem jego rodaków wielopartyjne wybory przynoszą więcej szkody niż zysku⁶⁸. W tym kontekście niepozbawione sensu wydają się słowa Jerofiejewa w odniesieniu do swego kraju: „Demokracja jest tam akceptowana jako mniejsze zło”⁶⁹.

Jerofiejew wyraża ponadto następującą opinię: „obecnie Rosja jest krajem, w którym demokracja nie umiera, lecz rozwija się i powstaje na nowo”⁷⁰. Potwier-

⁶³ W. Jerofiejew, *Kim są Rosjanie? Kultura polityczna Rosji*, (w:) *Jak daleko sięga demokracja w Europie? Polska, Niemcy i wschodni sąsiedzi Unii Europejskiej*, Europejskie Centrum Solidarności, Gdańsk (b.d.w.), s. 23.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 17.

⁶⁵ J. Sadecki, *Ambasador*, Warszawa 2013, s. 179.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 110.

⁶⁷ C. Кара-Мурза, *Россия и Запад...*, s. 10.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ W. Jerofiejew, *Kim są Rosjanie...*, s. 17.

⁷⁰ *Ibidem*.

dzeniem jego słów jest kształtowanie przez władzę Federacji Rosyjskiej na początku XXI wieku koncepcji *suwerennej demokracji*. Jej celem jest zachowanie tożsamości kulturowej i realizacja potencjału państwa w warunkach globalizacji. Rosja pragnie w ten sposób uchronić się przez podporządkowaniem zachodnim hegemonom w sferze polityki, ekonomii i kultury przy jednoczesnym zachowaniu wolności jednostek i społeczeństw⁷¹. Oto jak Cimek definiuje ten projekt ideologiczny⁷²:

Naczelnym przesłaniem jest uznanie nadrzędności „suwerenności” nad „demokracją”, co oznacza koniec procesu demokratyzacji uosabianej przez prezydenta Jelcyna. Nowa ideologia ma być zwięźceniem przemian rosyjskiego ustroju: od caryzmu, przez socjalizm do rządów oligarchów. (...) Podstawową wartością czyni ona wolność jednostki, która jest nierozrwalna od wolności narodu i sprawiedliwego porządku świata. (...) Projekt nie opiera się na koncepcji praw jednostki zakorzenionej w zachodnim liberalizmie, ale również odrzuca naród rozumiany etnicznie. Uzasadnia budowę systemu politycznego, w którym organy władzy zostają wybrane, uformowane i kierowane tylko przez członków rosyjskiej nacji. Za cel przyjęto osiągnięcie materialnego dobrobytu, wolności i sprawiedliwości dla wszystkich obywateli, grup społecznych i narodów Federacji Rosyjskiej. Wśród priorytetów wymienia się: a) obywatelską solidarność, b) „warstwę twórczą” jako przodującą, c) kulturę, dzięki której Rosja ma stać się współtwórcą europejskiej cywilizacji, d) naukę i edukację jako warunek konkurencyjności gospodarki opartej na wiedzy.

W warunkach globalizacji przyjęcie przez Federację Rosyjską ideologii suwerennej demokracji świadczy o głębokiej świadomości niebezpieczeństw wynikających z bezkrytycznego przyjmowania zachodnich wzorców ustrojów politycznych. Takie zachowanie stanowi klucz do utrzymania tożsamości narodowej, jest także jednym z elementów bezpieczeństwa narodowego.

Własność prywatna

Kolejną wartością ukazującą różnice pomiędzy cywilizacją rosyjską a zachodnią jest własność prywatna. Platon twierdził, że własność prywatna powoduje kłótnie i przyczynia się do wybuchu wojen, dlatego postulował jej zniesienie. Z kolei Arystoteles uważał, że to nie własność prywatna stanowi bodziec do waśni, a pragnienie jej posiadania. Zatem aby zlikwidować konflikty zbrojne, należałoby pozbyć się tego uczucia, co jest jednak niemożliwe, biorąc pod uwagę odwieczną pazerność ludzkości⁷³.

Posiadanie stanowi najważniejszy element rynku, bez niej nie mógłby on funkcjonować. Według Adama Smitha wyłącznie dbałość człowieka o własne dobro, a więc własność prywatna, jest gwarantem efektywnego gospodarowania. Jego zdaniem obowiązkiem państwa powinno być jedynie utrzymanie pewnych instytucji ułatwiających handel. Odnosił się on jednocześnie bardzo sceptycznie do samowolnego zabiegania urzędników o dobro państwa⁷⁴.

⁷¹ G. Cimek, *«Suwerenna demokracja» — prawica czy specyfika rosyjska? Prawica w Polsce i na świecie w XX i XXI wieku*, S. Chazbijewicz, M. Chełminiak, T. Gajowniczek (red.), „Studia politologiczne” 2013, Tom 3, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, s. 270–271.

⁷² *Ibidem*, s. 272.

⁷³ W. Kwaśnicki, *Jakie skutki niesie za sobą prywatna własność?*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2010, nr 3398, s. 24.

⁷⁴ K. Szarzec, *Własność państwowa a wolny rynek — przykład krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2018, nr 349, s. 221–222.

Austriacki zwolennik zasad gospodarki wolnorynkowej Fredrich von Hayek twierdził, że system własności prywatnej jest najważniejszym gwarantem wolności⁷⁵. Liberalizm w sferze ekonomicznej skupia się na rozpatrywaniu dóbr jako jednostkowych przedmiotów, które przypisać można indywidualnemu właścicielowi. Opozycyjnie do takiego konceptu gospodarki przedstawiała się idea rosyjska, co potwierdzają słowa Bierdiajewa: „wszyscy mieli nadzieję, że Rosja uniknie fałszu i zła kapitalizmu, że potrafi osiągnąć lepszy ustrój społeczny, omijając etap kapitalistyczny w rozwoju ekonomicznym”⁷⁶. Owo sprzeciwianie się kapitalizmowi przybrało na sile w myśli słowianofilskiej XIX wieku⁷⁷:

słowianofile wierzyli, że drogi Rosji są szczególne, że nie dojdzie u nas do rozwoju kapitalizmu i uformowania silnej burżuazji, że uda się zachować wspólnotowość rosyjskiego bytu narodowego w odróżnieniu od zachodniego indywidualizmu. Triumfująca na Zachodzie burżuazja była dla nich odpychająca.

Stosunek Rosjan do wolności prywatnej oddają słowa ekonomisty Aleksandra Jakowlewa⁷⁸:

Na Rusi nigdy nie było normalnej, wolnej własności prywatnej... Własność prywatna jest materią i duchem cywilizacji... Rosja nigdy nie miała normalnej własności prywatnej i dlatego zawsze rządzą tu ludzie, a nie prawa (tłum. własne).

Sprzeciwienie się kapitalizmowi

Wybitny rosyjski myśliciel społeczny XIX wieku Aleksandr Hercen wyraził niesza-blonową myśl dotyczącą ekonomicznego zacofania swojego narodu. Uznawał on, że owo opóźnienie jest korzystne dla rozwiązania problemu społecznego. Przedstawiał Rosję jako państwo, które może oprzeć się kapitalizmowi i burżuazji⁷⁹. Jego opinia stała się niejako przepowiednią. Rosyjska rewolucja początku XX wieku nie miała bowiem charakteru burżuazyjnego, liberalnego, lecz społecznego. Bierdiajew pisał: „socjaliści zdecydowanie odrzucali zachodnie drogi rozwoju, pragnęli, aby Rosja za wszelką cenę ominęła stadium kapitalizmu”⁸⁰.

Kara-Murza określa rok 1917⁸¹ jako moment kategorycznego odrzucenia ideologii wolnego rynku przez Rosjan, oddzielenie się od Zachodu, wyrażającego zasady kapitalizmu⁸². W tym kontekście rosyjski filozof zadaje pytanie, dlaczego po upadku

⁷⁵ P. Leszek, *Interpretacja własności w doktrynie Hayeka: ewolucyjny przypadek usankcjonowany korzyścią*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia” 2009, z. 3, s. 110.

⁷⁶ M. Bierdiajew, *Rosyjska idea...*, s. 108.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 111.

⁷⁸ „На Руси никогда не было нормальной, вольной частной собственности... Частная собственность — материя и дух цивилизации... На Руси никогда не было нормальной частной собственности, и поэтому здесь всегда правили люди, а не законы”. С. Кара-Мурза, *Россия и Запад...*, s. 1.

⁷⁹ M. Bierdiajew, *Rosyjska idea...*, s. 113.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 109.

⁸¹ Rewolucja lutowa.

⁸² С. Кара-Мурза, *Россия и Запад...*, s. 2.

Związku Radzieckiego pojawiła się koncepcja utożsamiająca Rosję z Europą. W jego mniemaniu jedyną wspólną cechą jest przynależność geograficzna. Według badań zawartych w jego książce, na pytanie czy Rosja stanowi część zachodniej cywilizacji, zaledwie 15% ankietowanych odpowiedziało twierdząco. Natomiast przeważająca większość (70%) wyraziła opinię, że Rosja stanowi osobną (euroazjatycką lub prawosławno-słowiańską) cywilizację, do której nie pasuje zachodni typ rozwoju. W świetle niniejszych badań niepozbawiona sensu wydaje się wypowiedź obecnego prezydenta Federacji Rosyjskiej, Władimira Putina, w odniesieniu do Stanów Zjednoczonych: „choć wydaje im się, że jesteśmy tacy jak oni, jesteśmy innymi ludźmi, mamy inny genetyczny i kulturowo-obyczajowy kod”⁸³.

Globalizacja na gruncie rosyjskim

W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, dlaczego na gruncie rosyjskim kapitalizm nie przyjął się w takim stopniu jak na Zachodzie, kluczowe jest dostrzeżenie różnic w sferze tożsamości obu nacji (choćby nierynkowy charakter takich pojęć jak sprawiedliwość i cierpienie, będących fundamentem rosyjskiej mentalności). Według zasady *niewidzialnej ręki rynku* Smitha kapitalizm harmonizuje i prowadzi do osiągnięcia wspólnego dobra społeczeństwa całego świata. Opozycyjnie do tego twierdzenia odnosi się Kara-Murza, podając w wątpliwość przekonania orędowników liberalizmu: „Gospodarka rynkowa, która stała się dominującym typem gospodarki zachodniej, nie jest czymś naturalnym i uniwersalnym. Jest to najnowsza konstrukcja społeczna, powstała jako głęboka mutacja w specyficznej kulturze Europy Zachodniej” (tłum. własne)⁸⁴. Zgodnie z tą narracją, rynek nie jest w stanie zapewnić Rosjanom podstawowych dla tego narodu wartości.

Globalizacja narzuca wszystkim państwom dogmat wolnego rynku. Po upadku Związku Radzieckiego (1991) także naród rosyjski, któremu działania wielkich zagranicznych korporacji były obce, próbował odnaleźć się w nowych realiach, ulegając jednocześnie kulturze Zachodu. Panujący wówczas w społeczeństwie chaos niezwykle celnie przedstawił Wiktor Pielewin w książce *Generation P*. Jego publikacja jest komentarzem do sytuacji, w jakiej znaleźli się młodzi Rosjanie, którzy, zgodnie z metaforą autora „bezw warunkowo wybrali Pepsi”, podobnie jak ich rodzice „wybrali Breżniewa”. Konsekwencją nagromadzenia zachodnich produktów na nieprzystosowanym do tego rosyjskim rynku było zapanowanie anarchii w gospodarce. Wydana w 1999 r. książka Pielewina nie traci na aktualności. Dzięki poruszaniu polemicznych kwestii ideologii wolnego rynku, pozostaje bowiem faktycznym komentarzem postępującego procesu globalizacji na który zagraża tożsamości rosyjskiej i dlatego stanowi przedmiot namysłu nad pożądanym kierunkiem zmian.

⁸³ „Мы хоть они думают, что мы такие же, как они, но мы другие люди, у нас другой генетический и культурно-нравственный код” (tłum. własne). Путин указал на различие в генетическом коде россиян и американцев, „Известия” 18.03.2021, <https://iz.ru/1138901/2021-03-18/putin-ukazal-na-razlichie-v-geneticheskom-kode-rossiian-i-amerikantcev?fbclid=IwAR1WrmGm3klrPJ1fbyXROMijRq9v7RI9RY3tjOD6BwxSCLDv1NK6nIvVJuQ> (dostęp: 24.03.2021).

⁸⁴ „Рыночная экономика, ставшая господствующим типом хозяйства Запада, не является чем-то естественным и универсальным. Это недавняя социальная конструкция, возникшая как глубокая мутация в специфической культуре Западной Европы”. С. Кара-Мурза, *Россия и Запад...*, s. 15.

Materializm

Materializm świetnie odnalazł się w popkulturze liberalnej. Realia te celnie opisuje Mirosław Dzieln, określając poczucie pustki współczesnego człowieka jako „ontologiczną wyrwę”⁸⁵. Jego zdaniem człowieczeństwo w wydaniu liberalnym „jest (...) antropologią pozbawioną najbardziej elementarnych podstaw. (...) Czym zatem jest? Antropologicznym złudzeniem, niemożliwym do osiągnięcia projektem szczęścia, tęsknotą »dostatku« w opuszczeniu i duchowej biedzie”⁸⁶.

Kapitalizm przyznaje gromadzeniu rzeczy centralne miejsce w życiu człowieka, a sukces życiowy uzależnia od ilości nagromadzonych dóbr materialnych. To zatem pieniądze, według współczesnej globalistycznej narracji, mają zapewnić ludziom poczucie szczęścia oraz satysfakcję życiową. Sprzeczność myśli liberalnej z rosyjską ideą podkreślił Bierdiajew w słowach: „ochrona życia i dobrobytu może stać w sprzeczności z wolnością i godnością człowieka”⁸⁷. Pisał on także: „materializm jest skrajną formą determinizmu, uzależniającą jednostkę ludzką od świata zewnętrznego, nie dostrzega wewnątrz jednostki żadnej zasady, którą mogłaby przeciwstawić oddziaływaniu rzeczywistości zewnętrznej”⁸⁸. Zwiększeniu zróżnicowania majątkowego towarzyszą takie zjawiska jak wykluczenie społeczne i bezrobocie. Piotr Wiatrowski w naruszaniu przez neoliberalizm społecznej spójności doszukuje się przyczyn powstawania na Zachodzie partii populistycznych i nacjonalistycznych, przybierających niekiedy postać podobną do tych, które w latach trzydziestych XX wieku zawładnęły Włochami, Niemcami i Hiszpanią⁸⁹. Należy dodać, że w zachodnich demokracjach problemu nie stanowi głód i ubóstwo, a nadmierna koncentracja bogactwa. Immanentną cechą wolnego rynku jest bowiem przewyższanie stopy zysku kapitału nad poziomem wzrostu gospodarczego danego państwa⁹⁰:

Kapitał reprodukuje się bowiem szybciej, niż rośnie produkcja gospodarcza. Najbogatsi uzyskując dochód z inwestycji i przez dziedziczenie, osiągają zatem szybszy jego przyrost niż pracownicy z tytułu wynagrodzenia za pracę. Wynagrodzenie z pracy jest bowiem wyżej opodatkowane niż dochody z kapitału, a podatki spadkowe są likwidowane.

Rosyjska myśl filozoficzna głosi nie tylko sprzeciwianie się materializmowi, ale częstokroć przedstawia Rosję jako naród, którego posłannictwem jest wskazanie innym państwom drogi godnego człowieczeństwa rozwoju. Owo poczucie misji w historii dziejowej świata można zauważyć w twórczości najwybitniejszych rosyjskich pisarzy. Dowodzi temu opinia wyrażona przez Lwa Tołstoja: „rozwiązać problem agrarny przez zniesienie własności ziemskiej i wskazać innym narodom drogę rozumnego, wolnego, szczęśliwego życia — bez industrialnej, fabrycznej, kapitalistycznej przemocy i niewolnictwa — oto historyczne posłannictwo narodu rosyjskiego”⁹¹.

⁸⁵ M. Dzieln, *O zagubionym ojcu i niespokojnym mieście*, „Topos” 2021, nr 1, s. 31.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ M. Bierdiajew, *Rosyjska idea...*, s. 145.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 144–145.

⁸⁹ P. Wiatrowski, *Nierówności społeczne...*, s. 102.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 102–103.

⁹¹ *Ibidem*, s. 148.

Podsumowanie

Impulsem do podjęcia niniejszej tematyki stały się przemiany zachodzące na naszych oczach wskutek globalizacji, która w sposób coraz bardziej niepohamowany zmienia oblicze świata. Ważnym wnioskiem jest określenie zjawiska kapitalizmu jako obejmującego wszystkie podmioty współczesności, mimo wywodzenia się narodów świata z różnych kolebek cywilizacyjnych (a co za tym idzie, wzrastanie w odmiennych tradycjach, różnych systemach politycznych i gospodarczych). Należy podkreślić, że bezkrytyczne przyjmowanie przez większość państw jednego, liberalnego wzorca zachowań powinno być postrzegane w kategoriach zagrożenia bezpieczeństwa ładu światowego ze względu na nieprzystosowanie niektórych nacji do ideologii wolnego rynku.

Analiza porównawcza wybranych tendencji rosyjskich oraz zachodnioeuropejskich dowodzi rozbieżnych cech świadomości obu społeczeństw. Unaocznia także przesłanki o przewadze cywilizacji rosyjskiej w sferze duchowej, wskazując ją (jako bardziej niż zachodnią) odpowiadającą potrzebom rozwoju społecznego XXI wieku. W tym kontekście jakże aktualnie wybrzmiewają pytania zadane przez Bierdiajewa w wieku XIX⁹²:

Czy historyczna droga Rosji jest tą samą drogą, którą idzie Zachodnia Europa, tj. drogą ogólnoludzkiego postępu i powszechnej cywilizacji, a szczególność Rosji polega tylko na jej zacofaniu, czy też Rosja ma przed sobą własną drogę i jej cywilizacja jest zasadniczo innego rodzaju?

Antropologia w ujęciu Zachodu oraz Rosji przejawia pewne zbieżne komponenty, co wynika z długiego procesu ewolucji obu bytów, które sięgają już starożytności. Natomiast zasadniczą różnicą ich rozwoju jest rosyjska soborowość i przeciwstawny jej zachodni indywidualizm. Te oraz inne, wymienione w niniejszej pracy elementy, pozwalają identyfikować cywilizację rosyjską jako aktualizującą niektóre elementy społeczeństwa tradycyjnego, z którymi jednoznacznie zerwał wyrażający liberalne idee Zachód utożsamiający się z tzw. nowoczesnością. Ze względu na występujące na przestrzeni wieków odmienne systemy rządów, typy gospodarek, różne rozumienie tych samych pojęć i wyznawanie innych wartości, wnioskuję, iż Rosja stanowi twór duchowo odmienny od Zachodu. Znaki duchowości jej cywilizacji to wspólnotowość, spontaniczność, kreacyjność, które są szansą na opanowanie dominacji racjonalności instrumentalnej, osobowości technologicznej i hedonizmu przenikającego jednowymiarowego człowieka globalizacji. Ten wkład aksjologiczny jest szansą na wyjście z kolein cywilizacji naukowo-technicznej i wartości rynkowych, jako dotychczasowych determinant rozwoju cywilizacji ogólnoswiatowej zdominowanej przez Zachód.

Bibliografia

- Bierdiajew M., *Rosyjska idea*, Warszawa 1999.
 Błaszczyk W., *Katolicki, prawosławny czy protestancki? Schizma trzech wizji świata, Kościoła i wieczności*, <http://archidiecezja.lodz.pl/czytelni/blaszczyk/2.html>.
 Broda M., *«Zrozumieć Rosję?» O rosyjskiej zagadce-tajemnicy*, Łódź 2011.

⁹² *Ibidem*, s. 45.

- Brodka D., *Upadek Cesarstwa Rzymskiego w historiografii wieków IV–VI (zarys problemu)*, „Przegląd historyczny” 2006, nr 97/2.
- Chodubski A., *Wstęp do badań politologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004.
- Cielecki M., *Najwspanialszy sen życia. Soborowość Mikołaja Bierdiajewa*, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-edd099c3-d031-4378-8dd0-393a0fa18bb8>.
- Cimek G., «Suwerenna demokracja» — prawica czy specyfika rosyjska? *Prawica w Polsce i na świecie w XX i XXI wieku*, S. Chazbijewicz, M. Chelminiak, T. Gajowniczek (red.), „Studia politologiczne” 2013, Tom 3, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
- Cimek G., *Podstawowe problemy geopolityki i globalizacji*, Gdańsk 2016.
- Cimek G., *Rosja. Państwo imperialne?*, Gdynia 2011.
- Cimek G., *Znaki cywilizacyjne na drodze stosunków polsko-rosyjskich*, (w:) G. Cimek, M. Franz, K. Szydywar-Grabowska (red.), *Współczesne stosunki polsko-rosyjskie. Wybrane problemy*, Toruń 2012.
- Dugin A., *Manifest Wielkiego przebudzenia*, „Myśl Polska”, <https://myslpolska.info/2021/03/17/dugin-manifest-wielkiegoprzebudzenia/?fbclid=IwAR0Ix6Eejw7N4y08mwJAn4qUpgl3Yo8dyzysfxtDnpeeTFNeFSv4QdB6-d34>.
- Dzień M., *O zagubionym ojcu i niespokojnym mieście*, „Topos” 2021, nr 1.
- Gałąkowski T., *Teologia prawa*, „Prawo kanoniczne” 2013, nr 2.
- Gołębski F., *Geokulturowy model w badaniach stosunków międzynarodowych*, „Stosunki Międzynarodowe — International Relations” 2009, t. 40, nr 3–4.
- Groblicki J., Florkowski E., *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, (w:) *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2002.
- Huntington S., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, H. Jankowska (tłum.), Warszawa 1997.
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005.
- Jerofiejew W., *Kim są Rosjanie? Kultura polityczna Rosji*, (w:) *Jak daleko sięga demokracja w Europie? Polska, Niemcy i wschodni sąsiedzi Unii Europejskiej*, Europejskie Centrum Solidarności, Gdańsk (b.d.w.).
- Капа-Мурза С., *Россия и Запад: Парадигмы цивилизаций*, <https://www.rulit.me/books/rossiya-i-zapadparadigmy-civilizacij-read-201947-1.html>.
- Karpiński J., *Słownik pojęć do przedmiotu globalizacja*, Gdańsk 2011.
- Klag W., *Cywilizacja łacińska w myśli Feliksa Konecznego (wybrane zagadnienia)*, „Racjonalista” 2014, nr 4.
- Kowalczyk N., *Archetyp sofijności w zakresie kultury Rusi Kijowskiej*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2015, Tom 12.
- Kruszelnicki W., *Antropologia i kolonializm, czyli o kulturowo-politycznym uwikłaniu reprezentacji*, „Kultura i historia”, <https://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/1742>.
- Krygier B., *Czas dla słowiańskiej cywilizacji ducha*, https://slowianowierstwo.wordpress.com/2014/06/03/czasdla-slowianskiej-cywilizacji-ducha/?fbclid=IwAR0Ve7anQ8-GpVvk8E2R07OYA8joBX6aMOuM4ghrNhwhzTI2UN9db_-bmguE.
- Kwaśnicki W., *Jakie skutki niesie za sobą prywatna własność?*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2010, nr 3398.
- Leszek P., *Interpretacja własności w doktrynie Hayeka: ewolucyjny przypadek usankcjonowany korzyściami*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia” 2009, z. 3.
- Michałowska G., *Porządek międzynarodowy w perspektywie paradygmatu cywilizacyjnego*, (w:) R. Kuźniar (red.), *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku*, Warszawa 2005.
- Nietzsche F., *Zmierzch bożyszcz, czyli jak filozofuje się młotem*.
- Piskozub A., *Elementy nauki o cywilizacji*, Gdańsk 1992.

Sadecki J., *Ambasador*, Warszawa 2013.

Schizma wschodnia, czyli wielki rozłam w kościele. Co za nim stało?, „Focus”, 03.06.2020, <https://www.focus.pl/artykul/schizma-wschodnia-jakie-byly-jej-przyczyny-i-konsekwencje?page=1>.

Szarzec K., *Własność państwowa a wolny rynek — przykład krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2018, nr 349.

Selected civilization differences between Russia and the West

Abstract

The purpose of the article was to show the civilization differences between Russia and the West and to answer the question, which of the cultures corresponds more to the needs of social development in the XXI century. The object of analysis is the consciousness substructure of social beings, and the adopted research method refers to the humanistic coefficient. The result of the work is the specification of the elements that distinguish the Russian people from the nations adopting capitalist patterns in their countries. The crucial difference in their development is Russian sobriety and its opposite to Western individualism. This makes it possible to identify Russian civilization as fulfilling certain elements of traditional society, with which the West, expressing liberal ideas, has unequivocally broken off, identifying itself with so-called modernity.

Keywords: civilization, tradition, anthropology, society, Orthodoxy, Protestantism, conciliarism, individualism, Russian idea, capitalism, sovereign democracy.